

Kovács Ilona

Rákóczi irodalmi profilja

Íróvá lenni. Rákóczi irodalmi életműve, amely napjainkra (néhány szöveg kivételével) szinte teljességében magyarul is olvasható, lényegében a száműzetés éveiben keletkezett. Mivel élete 59 évéből több mint húsz esztendőt töltött hazáján és birtokain kívül (nem számítva ebbe bele külföldön végzett tanulmányait és utazásait), és valamennyi irodalmi téren számbavehető jelentős művét a szabadságharc utáni bujdosásban írta, felmerül a kérdés, hogy mennyire volt része az életének az írás, és hogy nem a száműzetésben töltött hosszú idő tette-e íróvá. Ebben a tekintetben most nem az a kérdés, hogy műfajilag mennyire összetett az irodalmilag legértékesebb két fő mű (röv. *Vallomás* és *Emlékiratok*), és hogy milyen viszonyban állnak egymással, hanem az, hogy mindkettő a szabadságharc elvesztése és a bujdosás korszakában keletkezett. Ezt már az *Archivum Rákóczianum* (röv. AR) jegyzeteiben és több tanulmányban is felvettem: „[Fel kell mérni, hogy az *Emlékiratok*] magán viseli a bukás és a bujdosás elviselhetetlen élethelyzetének minden jegyét, és akár tovább dolgozott rajta Rákóczi a *Vallomás* későbbi könyveivel párhuzamosan törökországi magányában, akár már Franciaországban befejezte a kéziratot, mindenképpen a számkivettség alapérzéséből született” (KI, 1999, 55). Ez a tragikus alaphelyzet mindenképpen figyelembe veendő a művek, az összes irodalmi jellegű (akár állambölcseleti, akár teológiai és más témájú) írás elemzésénél, beleértve a nyelvi és stílári jellemzőket

is. Mivel több nyelven írt, fontosabb munkáit latinul és franciául szövegezte meg, és magyarul is fogalmazott szövegeket, munkásságáról nem lehet mértékadó véleményt alkotni a nyelvi problematika tárgyalása nélkül. Szövegeinek különleges jellemzője, hogy hite és vallásossága még a nem kimondottan teológiai és vallomások műveit is átszövi, és feltehetően a janzenista világ- és irodalomszemlélet mélyen hatott rájuk, olyan rétegekbe is behatolva, mint a nyelvhelyességre való törekvés helyenkénti hiánya vagy a stílári tökéletesség iránti közömbösség (leginkább a francia nyelvű írásokban, legkevésbé a csak latinul keletkezettekben).

Amikor, meglehetősen későn, felfedezték több nyelven született írói munkásságát (az elsők között Zolnai Béla, majd Tolnai Gábor, Vas István, Hopp Lajos és mások), a stilisztikai és grammatikai problémákat kevésbé elemezték. A Rákóczi-kor és a felfedezés tevékenységének történései szakértői viszont mind érintették a kérdéskört, de elsősorban történelmi szemlélettel, a szövegek forrásainak és mintáinak, jellemzőinek irodalomtörténeti értékelésével. Zolnai Béla foglalkozott a legbelsőbban Rákóczi, az író munkásságával, kitérve eszmetörténeti és irodalmi jelentőségére, felderítve a janzenizmushoz fűződő szálakat is (1927, 1935). Azonban a művek szerkezetét, narrációs szerkesztését, fikcionalitását és stilisztikai jellemzőit nem vizsgálták közelebbről magukon a szövegeken egészen a legutóbbi időig. Ilyen szempontból a legtanulsá-

gosabb *A magyar irodalom története I–III.* (2007) 48. fejezete (422–429., ifj. Tóth-Barbalics István tollából), amely Rákóczi két főbb művéről szólva már alapos szövegelemzésekbe is bocsátkozik. Ő a leíró, pusztán irodalom- és eszmetörténeti kritériumok szerinti megközelítést meghaladva már tisztán irodalomelméleti szempontból is elemzi a szövegeket. Helytállóan állapítja meg, hogy mindenütt kettőség jellemzi a két magisztrális szöveget, amennyiben az emlékirat inkább „neo-sztoikus janzenista” szemléletű, a gyónás viszont az ágostoni példát követve áradóbb, szubjektívebb és kevésbé szigorú alapvetésű. A műfaji binaritást és a bűnbánó, ill. krónikát író szerző szövegeinek belső ellentmondásait is kiválóan összegzi. Itt én ezt a megközelítést szeretném folytatni, a saját korábbi cikkeimre és szövegkiadásaimra támaszkodva.

Három nyelven szólni. Rákóczi a bujdosás éveiben megkezdett írói pályája során három irodalmi nyelvvel került érintkezésbe, amelyek jelentősége és funkciója eltérő, még az egyes korszakokban is. Számításba kell venni a praktikus (kommunikációs) funkciót is, tehát a levelezést, a politikai iratokat (főleg a röpiratokat), ill. azokat, amelyek vallási ihletésűek (imák és nagyobb terjedelmű elmélkedő teológiai és állambölcseleti művek), hozzátevé, hogy ezek a műfajok egy művön belül is előfordulhatnak. Nyilvánvaló, hogy a két fő mű, bár ezekre is jellemző ez az együttes előfordulás, mégis kivételt képez, nyelvi szempontból mindenképpen, mert az egyik csak franciául, a másik csak latinul íródott. Ez sem teljesen egyedülálló az életműben, mert akad még csak egy nyelven szövegezett mű, de ezeknél konkrétan megfog-

ható, hogy milyen célból elégedett meg a fejedelem valamelyik választott nyelvvel. A *Végrendelet* és más rövidebb írások státusza szintén bonyolult, külön tárgyalást érdemel, ami már többször meg is történt a kritikai kiadás (*Archivum Rákócziánium* III, röv. ARIII) köteteiben. A fentiek mellett olyan írást, amely kizárólagosan irodalmi céllal készült volna, és a fikció eszközeit tudatosan igénybe venné, nem ismerünk tőle.

A szóban forgó nyelvek közül a magyar az első, az anyanyelv, amely az életút minden nehézsége és viszontagsága ellenére végig élt a mélyrétegekben, és lassan fakulva ugyan, de mindig befolyásolta gondolkodását és önkifejezését. A magyar nyelv a mélyrétegben való lappangásának és továbbélésének számos példáját lehet megtalálni grammatikai, lexikai és szintaktikai szinten az idegen nyelvek használatában. A latint tudta a legmagasabb szinten alkalmazni, mert a neuhausi jezsuitáknál végzett tanulmányai során korán elsajátította, és élete minden korszakában aktívan használta, akár írásban, akár olvasásban. A harmadik nyelv a francia, amely ebben a korban a nemzetközi érintkezés és a diplomácia nyelve is volt. A franciát ugyan első bécsi tartózkodása során elkezdte tanulni, de nemigen haladt vele, talán hatékony motiváció híján. Ekkor a francia még azok közé a nyelvek (német, spanyol, olasz) közé tartozott, amelyekbe többé-kevésbé szeszélyesen belekóstolt, külföldön és ifjúkori utazásai során nyilván használta, de soha nem próbálta alaposan elsajátítani. A nyelvi körkép tehát színesnek mondható, Rákóczi útirányai és közlekedése a három nyelv között természetesen koronként és politikai-magánemberi státuszát követve változnak.

A magyar nyelv egyértelműen gyermekkora és anyjával, Zrínyi Ilonával töltött éveinek elsődleges nyelve 1676 és 1688 között, amíg együtt éltek, vagyis Munkács várának feladásáig. Egy tanú beszámolója szerint már tízéves korában magyarul mondott el egy beszédet a várban, és minden erőfeszítés nélkül, kiválóan ki tudta fejezni magát. Miután Bécsbe vitték 1688-ban, és anyjától elszakítva a neuhausi jezsuiták gondjaira bízta 1690-ig, amíg be nem fejezte gimnáziumi tanulmányait, a latin lett a fő nyelve, és nyilván a németet is gyakorolnia kellett. Prágai tartózkodása, valamint itáliai és más kisebb utazásai során szintén ezeket a nyelveket használta (valószínűleg). Az anyjától való, később véglegesnek bizonyult elválás és az egymást követő idegen nyelvi környezetek nyilvánvalóan megviselték, és magyartudását is elhomályosították, de soha nem törölték el. Az 1700-as évektől kezdve már nehezen fejezte ki magát magyarul a leveleiben, és keveset használta a magyart.

A szabadságharc kitörése fordulópontra jelentett e téren is, mivel újra szüksége lett a magyarra. Ekkor azonban, legalábbis a publikumnak szánt röpiratok, imák és beszédek, felhívások megszövegezésében nagy segítségére voltak titkárai, köztük mindenekelőtt Ráday Pál, ahogyan ezt a történészek már részletesen feldolgozták. A titkárok közreműködésének arányai és jelentősége azonban nehezen rekonstruálhatók, inkább csak becslésekre hagyatkozhatunk. Mindenesetre nem lehet kétséges, hogy a magyarhoz való viszonya szorosán összefügg előbb a gyermekkorával, majd politikai ambícióival, a függetlenségi háború gyakorlati lehetőségeivel és célkitűzéseivel, és fokozatosan veszít fontosságából, ahogyan közele-

ti szerepe véget ér és – szerencsétlenségére – számkivetett lesz.

A latin legelőbb mint tanulmányainak nyelve jelenik meg, előbb Badinyi János felügyelete és vezetése mellett, aki hatéves korától nevelője volt. Később, Neuhausban, a jezsuitáknál kellett a latint használnia, amely ettől kezdve nemcsak tanulóéveit kísérte végig, hanem vallásos élete, elmélkedései és teológiai írásainak nyelve is lett. Két művét írta meg kizárólag latinul (*Confessio peccatoris* és *Meditationes anni 1723*), több másikat pedig párhuzamosan latinul és franciául, ahogy erre majd visszatérek. Érdekes módon azonban soha nem tanulta meg tökéletesen a latin stílus és retorika szabályait, bár e tekintetben a szakértők véleménye némileg eltér. A *Tractatus* (AR III/3) stílusa kapcsán Borzsák István nagyon dicséri Rákóczi latinját, Déri Balázs viszont számos fenntartással él egy másik művel kapcsolatban (*Fohászkok*) a következő kötetben (AR III/4.). Mivel ebben a kérdésben nem vagyok kompetens, a latinosok véleményére támaszkodom. Mármost a nyelvi korrektség szintjén úgy látszik, hogy a hungarizmusok (itt konkrétan magyar szavak vagy fordulatok és mondatfűzések) megléte, az idegen nyelv szelleme és szerkezete iránti közömbösség hasonló eredményeket mutat, ahogyan Déri Balázs is utal rá.

A francia mint harmadik fontos nyelv története szintén bonyolult, mert fiatal fejjel, kényszerű bécsi tartózkodása alatt kezdte tanulni, más nyelvekkel együtt, de komoly jelentőségre csak akkor tett szert, amikor nemzetközi kapcsolatokat keresve a magyar ügy támogatásához, a diplomácia nyelvét kellett használnia. Ez a francia felélesztésére tett kísérlete azonban először majdnem végzetesnek bizonyult, amikor XIV. Lajos udvarával ke-

reste a kapcsolatot, és folyamodványa megírásához óvatlanul éppen a bécsi udvar egyik kémjének felajánlkozását fogadta el. A belga származású francia Longueval kapitány kétszínűen ajánlotta fel Rákóczinak szolgálatait (1700 októberében), hogy francia leveleket kézbesítsen Párizsba, amelyeket meg is írt az ő diktálása alatt Barbezieux kardinálisnak. A leveleket azonban a francia udvar felé tartván, majd a választ visszaúton, előbb a bécsi udvarnak szolgáltatotta ki. Mivel Rákóczi saját kezűleg írta le kérését, elfogták és halálra ítélték, és ha nem szökik meg bécsújhelyi börtönéből, ki is végzik. Csapdába esését és Longueval árulását elég szűkszavúan meséli el a *Vallomásban*: „Október hó vége felé Longueval feljött Bécsbe, hogy átvegye utasításaimat és a levelet, melyet, mint mondtam, vele akartam küldeni a francia királyhoz. Ennek megfogalmazásánál és megírásánál őt vettem igénybe, mert akkor még nem tudtam eléggé ezt a nyelvet. Zárt ajtók mögött ő mondta nekem tollba a leveleket; az egyik Barbesieux miniszternek szólt. November elején kezére bíztam és útnak indítottam... Bécsi tartózkodásom fél esztendejéről csak ezt az egyetlen tartom feljegyzésre méltónak. A többi idő hívságokkal s a fajtalan Babylon henyéségével telt el” (Geréb L. ford., mek.oszk.hu).

A szabadságharc alatt és az egymást követő emigrációkban egyre nagyobb szüksége lett a francia kommunikációra, amiben a környezetében élő francia tiszték és titkárok nagy segítségére voltak. A franciaországi tartózkodása során nélkülözhetetlenné vált számára az ország nyelvén való társalgás, mind Párizsban, mind később a kamalduli szerzetesekkel való érintkezésben. A törökországi száműzetés (1717–1735) alatt továbbra is

használta, de az előbeszédben sokkal ritkábban. Írásaiban viszont annál többször: egyes műveit csak ezen a nyelven írta (*Emlékiratok*, ARIII/1 és *Gondolatok a keresztény ember polgári életének és udvariasságának alapelveiről*, ARIII/3, rövid. *Gondolatok*), hol pedig a latinnal párhuzamosan, a két szövegezésben (párhuzamosan vagy egymás után) megírt munkákban. Ilyenek: a *Tractatus / Traité / Értekezés a hatalomról*, ARIII/3, rövid. *Értekezés*, ill. *Aspirationes / Aspirations / Egy keresztény fejedelem fohászai*, ARIII/4, rövid. *Fohászok*, ill. a *Meditationes super Scripturam Sacram / Méditationes sur l'Écriture Sainte* (magyar fordítás nélkül: AR/III.5.).

Lengyel támogatóival, főként Sieniawska grófnővel folytatott levelezése végig franciául folyt, de egy igen hibás és irodalmi szempontokra semmit nem adó nyelvezeten. Több helyen olvasható a szakirodalomban, hogy ezek a levelek a szenvedély hangján szólnak meg, de mint a szóban forgó levelezés kiadója (*Correspondance*, 2004) állíthatom, hogy igen kevés szó esik érzelmekről ezekben az írásokban, franciaságuk pedig igen sok kívánnivalót hagy maga után. Ezeket, mivel szorosán vett magánügyekről, nemcsak érzelmekről, hanem birtokokról és pénzről is szólnak, nem mutatta meg a titkárainak, egyedül fogalmazta őket, és ezekből elég jól látszik, mennyire nem kezelte magabiztosan ezt a nyelvet. Egyéb levelezéseiben is sokszor fordul elő a francia, de ott kitapintható, hogy francia titkárai (Bechon, Molitard) vagy ismerősei (pl. César de Saussure), vagy a franciául kiválóan tudó Mikes Kelemen sokat javítottak a szövegen, már ha nem ők fogalmazták meg egészében egyik-másik levelet a fejedelem útmutatásai szerint. A két fontos, csak

franciául írott mű, az *Emlékiratok* és a *Gondolatok* esetében többféle beavatkozás feltételezhető. Az emlékirat szövegének jó néhány másolata maradt fent, ezek közül több egészen biztosan francia anyanyelvű másoló munkája, és ezeknek a valószínűsíthetően szerzői szöveghez való viszonya eléggé magáért beszél, ahogy erre még visszatérek.

Az írói szándék. Mivel a fejedelem viszonya az esztétikához, a saját stílus kialakításához és magához az íróléthez ma is nehezen kideríthető és vitatható probléma, a kéziratok és a teljes irodalmi korpusz egyes részeinek összehasonlítása alapján kell megpróbálni érvényes állításokat tenni. A meglévő szövegváltozatok kollacionálása alapján valószínűsíthető, hogy mindegyik mű szerzője a fejedelem, bár nagyon kevés – legalábbis a francia anyagban – a saját kezű kézirat, de ezeket feltehetőleg diktálta (KI, 1985). A latin elsőbbsége is valószínű a párhuzamosan megírt szövegek esetében, mert ahol vallásos ihletésű a mű, ott a fejedelem jobban kezelte a latint, mint a franciát, bár az utóbbit sem vetette el. Ez arra utal, hogy vágyott akár arra, hogy ezen az élő nyelven kommunikáljon a keresztény világgal, akár arra, hogy az utókor is tudomást szerezzen gondolatairól. Nem akart elszakadni Európától, sőt visszatérési terveiben fontos szerepet játszott ez a nyelv, és semmiképpen sem mondott le róla. Még egy fontos érv szól a francia mellett, hogy két fiával, akik sem magyarul, sem latinul nem tudtak, csak franciául tudott beszélni, levelet váltani, és az emlékirat melletti másik, csak franciául írott művét (*Gondolatok*) egyenesen nekik szánta, így más nyelv szóba sem jöhetett. Mindemellett azt is fi-

gyelembe kell venni, hogy az irodalmi modellek ebben a korszakban a francia irodalomból származtak, ahogyan erről Mikes Kelemen mára sokoldalúan feldolgozott és kiadott életműve is tanúskodik.

A soknyelvűség Rákóczi esetében tehát nem feltétlenül azt jelenti, hogy három nyelvben mozog otthonosan, hanem inkább egyrészt a hontalanság kifejezése, másfelől pedig a sajátos élethelyzet és a kor követelménye. Az elszigeteltség, akár a szoros értelemben vett bezártság (börtön, kolostor, remeteség), akár a számkivetettség, feltétlenül ösztönöz az írásos önkifejezésre, és sok írónál kimutatható, hogy ez volt a legfőbb motivációja az írásra. A nyelv- és témaválasztásban is döntő tényező ez az élethelyzet, és Rákóczira egyértelműen érvényes egy ilyen kényszernek a megléte. Önvád és öngazolás együttesen szövi át az őszinte bűnbánat hangján megszólaló munkáit, és ez alól legfeljebb a *Gondolatok* és az állambölcseleti írások képeznek kivételt, ahol a tanító szándék és a bölcselkedés dominál. Érdekes vetülete az írásoknak a jogi-jogászi érvelés és az intelmek-gondolatok oktató igyekezete, amikor a fiaikhoz fordulva apai kötelességét akarja teljesíteni.

Híres röpirata, a *Recrudescunt*, amelyet három nyelven a keresztény világhoz intézett (*a keresztényen világhoz minden fejedelmének és respublikájának*), akárcsak egész szabadságharc alatti írásos tevékenysége, valós, meghatározott közönségnek szól. Az emigrációban keletkezett írások címzettjei nehezebben írhatók körül, ezekben viszont még nyilvánvaló a propagandisztikus törekvés és az öngazolás szándéka az ügy érdekében. A francia földön elkezdett emlékirat egészen különös kombináció, mert francia szövegével leginkább ezt szán-

hatta a kortársaknak még életében, de alapvetően vallásos, bűnbánó szemléletével mégsem alkalmas apologetikus célokra. A már említett sokszoros paradoxonok szorításában itt úgy keveredik a krónikás jelleg a bűnbánat szándékával és az öngazolási kényszerrel, hogy gátja lesz a támogatás-keresésnek. A szöveg számos önostorozó kitétele és komoly bírálata nem alkalmas népszerűsítésre, nemcsak saját szerepére vonatkozóan, hanem tábornokai szakértelmére és csapatai állapotára és képzetlenségére nézve is. A „vak voltam és világtalanokat vezettem” többször idézett bibliai sora túlságosan áthatja az eseménytörténet leírását is. Már a bevezetésben (*Levél az Örök Igazsághoz*) hangsúlyozza teljes elszakadását a világi szempontoktól, és a későbbiekben is sokszor tapasztalható, hogy megpróbálta ezt következetesen végigvinni visszatekintésében: „Ami pedig azt illeti, hogy mit érzek azokkal kapcsolatban, akik akkor alárendeltjeim vagy alattvalóim voltak, elhatároztam, hogy megvetem az emberek ítéletét, mert Előttem kell szólnom” (Vas István ford.). Ezek a szavak összevágnak azzal, hogy nemigen találunk bizonyítékot részéről az emlékirat megjelentetésének szándékára még életében, vagyis nem tett komoly lépéseket a kiadás ügyében, ezzel szemben többször kinyilvánította, hogy posztumusz kiadást szeretne.

Itt egy kitérőt szeretnék tenni a magyar fordításokról, mert bár ő maga utal arra, hogy a küzdelmek krónikáját nem tartja egyedüli, kizárólagos forrásnak a történetírók számára, sőt megemlíti, hogy az iratok alapján lehet majd bővíteni vagy helyesbíteni az ő elbeszélését, mégis kérdés, egyáltalán mennyire hitelesen adják vissza az eddigi magyar változatok az ő szövegét. Két teljes fordítást

ismerünk eddig, az egyik a XIX. századból való, és egy L. Gy. monogram mögé rejtőző szerző készítette. Szerintem (KI, 2009.) Lakatos György lehetett ez a fordító előd, egy közepes franciatudású, nem igazán jó magyar stílusú, de művelt és szorgalmas tanárember, aki Thaly Kálmán barátja volt. Szövegét is az utóbbi adta ki 1861-ben, Győrben, és utána számos újabb kiadást ért meg. Teljesen megbocsátható, hogy sem a XVIII. századi francia szókincset, sem a hadviselési-katonai szaknyelvet nem ismerte jól, és emiatt inkább csak jó szándékú próbálkozásnak tekinthető ez a magyarra félig-meddig lefordult szöveg. A következő és máig forgatott magyar változat Vas Istváné, aki lelkes csodálója volt az emlékiratnak, és 1954-ben megjelentette a saját szövegét, de valójában nem lefordította a francia eredetit, hanem stilizálta a régi variánst (mármint Lakatos Györgyét). A kritikai kiadás számára ezért Vas István szövegét alaposan, részletekbe menően megbírálta Perjés Géza hadtörténész és Benda Kálmán, a Rákóczi-kor kiváló szakértője. Ők ketten hadászati és történeti szempontból találtak rengeteg hibát a magyarban. Benda kiváló lektori jelentésének erre vonatkozó részleteit le is közöltem az említett 2009-es cikkben, hozzátevé és példákön szemléltetve a francia eredeti számos kifejezésének hibás vagy félreértett visszaadását, ill. a teljes katonai szókincsnek a két szövegben egybeeső félrefordításait. Mivel ezek a hibák szinte teljes egészében közösek, jogosan megállapítható, hogy a második változat az első alapján keletkezett. Igaz persze, hogy az első suta emlékiratszöveg magyartalanságait nyelvi szempontból Vas István kijavította és az egész szöveget stilizálta, amivel kétségtelenül jól olvas-

ható tette Rákóczi emlékeit. Viszont a benne maradt hibák és hiányosságok miatt ez a változat sem használható franciául nem tudó szakemberek és olvasók számára. Csak egyetlen példán szemléltetném, hogyan emelték a kuruc talpasok csapatait reguláris sereg szintjére a magyarítók azzal, hogy a „csapataim” kifejezést „hadserég” megjelöléssel, a rangfokozatokat pedig a nyugati katonai rangok szó szerinti magyar megfelelőivel adták vissza, nem törődve azzal, hogy a kuruc katonák többsége, még a tiszték egy része is képzetlen volt, ahogy ezt Rákóczi többször elpanaszolja. Erre a furcsa helyzetre, amikor a szótári alakok alapján *hadnagy*, *alezredes* stb. rangokkal ruháznak fel ennél kisebb képzettséggel rendelkező katonákat, nehéz megoldást ajánlani, de legalábbis szószedettel és jegyzetekkel kellene kísérni a kiadásokat, hogy a valóságról valamennyivel hitelesebb képet adjon a fordítás. További kérdés, hogy Vas István magyarban megemelt, „felstilizált” szövege mennyiben adja vissza Rákóczi tartózkodó fogalmazási stílusát, de ez a nyelvi-stilisztikai megfontolás sokkal kevésbé érinti a visszaemlékezés a történettudományban felhasználható értékét. Eszményi elképzelés szerint egy franciául kiválóan tudó és katonai téren is tájékozott fordítónak, vagy ilyen tudással külön-külön rendelkező fordító-párosnak kellene egyszer megalkotnia a francia eredeti hiteles magyar szövegét.

Rákóczi tehát olyan típusú író, aki számára az önkifejezés és írás életfontosságú, aki a számkivetettség magányában az isteni Gondviseléshez és egyúttal a korabeli közvéleményhez és az utókorhoz is fordul, de nem elsősorban esztétikai megfontolások vezérlik. Ezt minden rendelkezésünkre álló kéz-

irat nyelvi elemzése alapján igyekeztem bizonyítani a kritikai kiadás minden eddig megjelent kötetének textológiai és nyelvészeti tanulmányaiban.

A francia kéziratok tanulságai.

Rákóczi francia kézirat-hagyatékának kiadójaként egy meglehetősen furcsa tapasztalatra tettem szert. Ez pedig egyfelől abban áll, hogy a szövegváltozatok hitelessége fordított arányban áll a francia nyelvhelyességgel és a hibátlan stílussal, másfelől, hogy a fennmaradt másolatok közül azoknak a javításait, amelyeknek szerzője bizonyíthatóan francia anyanyelvű volt, nem vette figyelembe az első nyomtatott kiadás előkészítője. Ez a „lektor” pedig vagy maga Rákóczi volt, vagy pedig valamelyik bizalmi embere. Az *Emlékiratok* jelenleg meglévő kéziratai közül nyelvileg az a legjobb, amelyet egy ismeretlen francia lektor-másoló alaposan átjavított, és amelyet jelenleg is Párizsban őriznek (ARIII/1: a szövegforrások aprólékos ismertetésére és egymáshoz való viszonyuk megállapítására nézve az AR megfelelő kötetekre hivatkozom). Ennek a szövegnek az átírása elsősorban abban állt, hogy a kisebb-nagyobb francia nyelvi hibákat (a szisztematikusan rossz igeidő-használatot, az időegyeztetés hibáit, a lexikai tévedéseket és más furcsa, vagy nem igazán „franciás” nyelvi fordulatokat) a másoló írás közben a helyes formákra korrigálta. Ezzel szemben, mivel nyilvánvalóan nem volt tisztában a magyarországi földrajzi viszonyokkal, és nem boldogult a magyar személynevekkel sem, a tulajdonneveket következetesen elrontotta, és helyenként megmosolyogtató módon eltorzított egyes mondatokat. Szövegkiadói szempontból tehát az a paradox helyzet állt elő, hogy a kritikai kiadásban vissza kellett

térnem a leghitelesebb, nyelvileg viszont kifogásolható rosszabb változathoz, amelyben azonban a nevek helyes formában szerepeltek. Akárki hajtottja is végre ezt a magyar szempontból teljesen indokolt visszaállítást, az 1739-es első nyomtatott, ún. hágai kiadás (*Histoire des Révolutions de Hongrie*) ezt a szöveget közölte. Rákóczi francia titkárai, akik közül César de Saussure az egyik legismertebb, nyilván tökéletesen ismerték anyanyelvüket, de nem mindegyik másoló és/vagy lektor nyúlt hozzá ilyen szempontból a szerzői változathoz. Ezt a Rákóczit Törökországban meglátogató Saussure elég cinikusan el is magyarázza, arról ejtve szót, hogy miért nem javította ki a nyilvánvaló hibákat sem. Múltjára visszapillantva (*Lettres d'un gentilhomme de Son Altesse Sérénissime le Prince François Rákóczy*, közölte Thaly, 1909, újraközölve az AR/III/1. 461. oldalán) azt állítja, hogy az ilyesmi nem tanácsos, mert a nagy emberek nem szeretik, ha hibán kapják őket. Az anyanyelvi „átolvasók” és másolók másik fajtája viszont nyelvileg javított írás közben, de a magyar történelmi és földrajzi viszonyokat, neveket és helységeket félreértette és rosszul másolta le. Az ő másolataikban ezért kerültek bele a szövegbe (és legtöbbször benne is maradtak) olyan, magyar szemnek képtelen tulajdonnevek, mint a birtokos szerkezetből a név elejére tapadt *d* betűk pl. *Daragnos* patak (azaz *rivière d'Aragnos*) az Aranyos helyett, vagy hasonlóan a Dugocza (Ugocsa) vármegye, olvasási hibából az *Ilarosche* (Maros, azaz *Maroch* helyett) vagy a tévesen összeragasztott *Matraqui* (Mátra, *qui...*). Csak a magyar viszonyokat nem ismerő másoló alkothatott egy *Urbanselder* alakot *Urban Celder* (Czelder Orbán) nevéből, hogy csak néhány példát

emeljünk ki a sok közül. Ezek a félrehallások és félreolvasások egyúttal mutatják azt is, hogy a másolatok egy része diktálás után készült (fonetikai átírásokkal a nevek terén), más részükhöz viszont már *írásból írásba* került át egy későbbi fázisban. Ha a fejedelem fontosnak tartotta volna a francia stílus és nyelvi formák szépségét, akkor nem így jár el, hanem felhasználna a környezetében élő franciák segítségét a javításban. Azt a reális feltevést is meg lehet kockáztatni, hogy a francia száműzetésben (1711–1717), különösen Grosbois-ban, ahol sok kiváló francia teológus, filozófus, rétor és író közelében élt, többek nyilván szívesen stilizálták volna a szöveget, ha erre megkéri valamelyiküket. A teljes kéziratos francia korpuszban számos hasonló megfigyelést lehet tenni, ezekről szintén beszámoltam a kritikai kiadás megfelelő köteteiben és több cikkben. A legmeggyőzőbb példa egy valódi átirat, amely a *Fohászok* Troyes-ban őrzött töredékes kéziratában maradt ránk. Ez az átdolgozás (amelyet részletesen ismertetek az AR/III/4. 338–349. oldalain a szöveghagyomány tárgyalásában) bizonyára Grosbois-ban keletkezett, és egy kamalduli szerzetes műve, aki szinte egy modern értelemben vett „kontrollszerkesztő” szemével olvasta és írta újra a szöveget, elegáns, hibátlan francia stílusban. Ennek az anyanyelvi átdolgozó által készített, finom és hűséges, de sajnos töredékes dokumentumnak az alapján világosan lehet látni, milyen lett volna a francia kéziretegyüttes, ha Rákóczi tudatosabban törekszik francia stílusának fejlesztésére, vagy rábízta művei tapintatos stilizálását francia anyanyelvű ismerőseire, beosztottjaira.

Ezek a megállapítások eléggé alátámasztják azt a feltételezést, hogy

a fejedelem talán nem is hiúságból tartózkodott francia szövegei javítgatásától és javíttatásától, ahogyan Saussure sejteti, hanem valamiféle önkorlátozás érvényesült nála írás közben, amit később sem akart feloldani. Voltaképpen az is elképzelhető, hogy tudatosan öncenzúrát gyakorolt annak érdekében, hogy csak a bűnbánat és az isteni Örök Igazság szempontjai érvényesüljenek írásaiban, ne pedig esztétikai és irodalmi megfontolások. Ennek eredményét lehet janzenista befolyásnak tulajdonítani, de aszketikus hajlamainak is, amelyek felerősödtek a bűnbánat és lelkiismeret-vizsgálat korszakaiban. Érdemes lenne egyszer pszichológiai szempontból is megközelíteni ezt a jelenséget, vajon milyen lélekállapokra utal az ilyen pontatlanságok meghagyása és a tökéletességre törekvésről való lemondás. Mivel a szándékok és történések bűvópatakként rejtőzködnek a kész művek sorai alatt, biztosan nehéz az ügyben mondani, és egyelőre pusztán feltételezésekkel kell beérnünk.

Sokrétegű irodalmi teljesítmények. Ha megállapítható is, hogy Rákóczi nem tört szépírói babérokra, ugyanakkor el kell ismerni, hogy sok esetben igen sikeresen jelenít meg személyeket, mesél el történéseket, és színesen kommentálja saját élete eseményeit. Azt kísérelném meg itt bizonyítani, hogy ezek a „kilengések”, ingadozások azzal függenek össze, hogy a tudatosan (vagy tudat alatti motívumokból táplálkozó) önkorlátozó írásmódot mennyire oldják fel indulatai bizonyos témák tárgyalásakor.

Miként az megállapítható, és ő maga is utal rá a fentebb idézett bevezetésében, a két fő mű szerkezetét és narratíváit vizsgálva egyértelműnek látszik, hogy a fellelhető hiányok alapvetően nem feledékenységgel ma-

gyarázhatók, hanem többé-kevésbé tudatos döntések eredményei (azaz elhallgatások). Ugyanígy az eltérő elbeszélő stílusok közötti váltások is talán a témákkal függenek össze, befolyásolva a tollat tartó kéz lendületét vagy visszafogását. Azért emelem ki, hogy nem minden esetben tudatos az emlékek súlyozása, mert éppen arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy akarata ellenére számos esetben nem sikerült megtartania a távolságot az elbeszéltekkel szemben, és ezek a hirtelen érzelmi, indulati mozgások sokkal színesebb szövegrészeket hoztak létre, amelyek mögöttes jelentése érdekes tanulságokat rejtegethet. Néhány kisebb szemelvény elemzésén próbálom itt bemutatni, milyen hipotézist lehet felállítani irodalmi szempontból ennek a jelenségnek a magyarázatára.

Eléggé egyértelmű, hogy Rákóczi komoly tehetséggel rendelkezett mind a retorika, mind az írásos elbeszélések terén. Ha írásaiban mégis ingadozást lehet találni a janzenista szemlélettel rokonítható aszketikus tollkezelés és a színesebben előadott, sokkal élvezetesebb epizódok között, akkor ezt talán annak bizonyítékaként lehet felfogni, hogy ilyenkor indulatait legjobb akarata ellenére sem tudta elfojtani. A *Vallomás* nagy terjedelmű szövegegyüttesében erre példa a Thökölyvel kapcsolatos történetek és vélemények kifejezése. Az ellenkező végletre, vagyis egy kimondottan fordulatos és izgalmas esemény sor meglehetősen visszafogott elbeszéléseire ugyanebből a szövegből azt a részletet mutatom be, amelyben a bécsújhelyi börtönből történt szökését meséli el. Fenti két esetben más és más narratívát figyelhetünk meg.

Előbb a híres kígyó-jelenetet vizsgálom meg közelebbről, a kígyó-metaphora egy újabb értelmezésével együtt.

Mint ismeretes, ezt az epizódot nem saját emlékei alapján adja elő Rákóczi, hanem a szolgálók és nővére elbeszélésére hivatkozva. Eszerint amikor négyéves volt, egy este a szolgálólány arra figyelt fel a szobájukban, hogy egy kígyó kúszik fel az ágyba, ahol édesanyja és a nővére aludt. A nagy ijedségben Zrínyi Ilona az újszülöttet, vagyis Ferencet bent hagyta a kígyóval, és a kislányt felkapva menekült ki a szobából („*Ego solus remansi cum serpente*”). A várnép később ezt a veszélyes kalandot úgy emlegette, hogy a várúrnő *ágyába* mászott be a kígyó. A latin nyelvű vallomást megszövegező Rákóczi a várnép mondáját veszi át, sőt egyértelműen leszögezi, Istenhez intézett gyónása során, hogy „*anyánk, a te szolgáló leányod, férjének személyében kígyót fogadott ágyába (...)*” (Domján, i. m., 4.). R. Várkonyi Ágnes mélyre hatóan elemezte a szöveget „*In Nocte Nativitatis Domini...*” kezdetű részét, és ezzel kapcsolatban az emlék szimbolikus jelentéseit. R. Várkonyi elsősorban a fiú megmenekülését emeli ki, mint ami a kiválasztottság tudatát keltette a későbbi fejedelemben, tehát ami később hősi magatartásra ösztönözte. R. Várkonyi különböző toposzokat, pl. ókori, mitológiai vonatkozásokat vesz számba, mivel ott Herkules és az erő a kígyó képével kapcsolódik össze, viszont érdekes módon nem foglalkozik a kontextussal és annak eredeti, bibliai metaforájával, ahol a kígyó mint kísértő a bűnbeesés jelenetében erotikus jelentést is hordoz. A keleti kultúrákban több helyen a termékenység képzetével olvad össze, másutt hol női, hol férfi (fallikus) jelentéssel szerepel. A kígyó-metaphora rendkívül gazdag és sokféle jelentései közül ezt azért sem lehet kihagyni, mert Rákóczi saját kommentárja kifejezetten azonosítja a

kígyót Thökölyvel. Az ágyba felkapaszkodó csúszómászó és a házassággal anyja ágyába befogadott új férj tehát nemcsak a várnép, hanem a Rákóczi név örökösének gondolataiban is egybefonódik. Várkonyi Ágnes több kifogást emel a metafora használatával kapcsolatban, de az, hogy Zrínyi Ilona kimenekül az ágyból, nem feltétlenül irracionális mozzanat. Magyarázható azzal is, hogy a vallomástevő úgy éli újra a jelenetet, hogy anyja cserben hagyta, ugyanakkor az anya is rádöbbenhetett a kígyó láttán, hogy bűnt követett el, és akár megbánást is érezhet az új házasság miatt. Kétségtelen, hogy jogosan bírálható a sokféle jelentés némileg egymást is keresztező alkalmazása, de talán éppen ez mutatja, milyen súlyos megpróbáltatás volt Rákóczinak egész életében mostohaapjához fűződő kényszerű viszonya. Pszichoanalitikai magyarázatokba itt most nem bocsátkoznék, de nyilvánvaló, hogy végletesen ellenséges indulatok fűtötték Thökölyvel szemben, és anyját nyilvánvalóan hibáztatta. Ezt nyíltan ki is mondja néhány mondattal később: „*A te oltalmazó jobboldal által, lett, ó határtalan jóság, hogy az a kígyó (mert nem félek, habár a te színed előtt is e névvel illetni mostoha atyjámat), nem ártott nekem sem testben, sem lélekben; mert [értsd: bár – K.I.] gyakran megkísérelte egyiket is, másikat is...*” (uo.). Abban a hosszú vádiratban, amelyet ezek után állít össze Thököly ellen, a vallásától való eltérítés éppen úgy szerepel, mint a kamarása (Kőrösy György) megvesztegetése útján kitervelt mérgezési kísérlet. A szöveg irodalmi értéke szempontjából azonban itt nem az eseménytörténet vagy a vádak valószínűsége fontos, hanem az, hogy erős indulatainak hatására olyan elbeszélést kerekített, amely emlékezetes

marad az olvasó számára, és amelynek központi metaforája gazdag aszociációs hálót hoz működésbe.

Ha az olyan érzelmek, mint harag, gyűlölet, fájdalom, le tudja rombolni benne az önkifejezés gátjait, akkor fel lehetne vetni azt a kérdést is, hogy a szenvedélyes szerelem vagy rajongás miért nem tört ki hasonló erővel Rákóczinál. A tudatos elhallgatások és önkéntelen vagy irányított elfojtások rendszere azonban túl bonyolult ahhoz, hogy rövid választ lehessen adni erre a kérdésre. Itt azt szeretném szembeállítani az előző történettel, hogy élete egyik hatalmas megpróbáltatását, a bécsújhelyi börtönből való szökésének elmondását milyen szűkre fogva és viszonylag tárgyilagosan adja elő. Bátran mondhatni, hogy ez a szökéstörténet fordulatokban olyannyira gazdag, hogy megfelelően elmesélve, izgalmas részletekkel kiszínezve méltán megállná a helyét a világirodalom nagy megmeneküléseinek elbeszélései között. Mint talán az európai irodalom leghíresebb emlékiratának (Casanova: *Életem története*) ismerője és fordítója, ki merem jelteni, hogy az Ólombörtönből történt szökés nem kizárólag és nem is elsősorban annak köszönheti világsikerét, hogy maga a történet izgalmas. Feltétlenül az avatja páratlanná, hogy a főhősnek sikerült saját élete nagy keservét és viszontagságait úgy elmesélni, hogy abban megelevenedik Velence híres börtönének világán kívül a köztársaságnak nevezett korabeli önkényuralom elrettentő büntetési mechanizmusa, a zárkatársak és a többi szereplő jelleme és élettörténete, központban magának a váratlanul fogságba esett szélhámosnak drámai helyzetekben is mulattató személyiségével. Rákóczi sorsa a mi szempontunkból sokkal jelentősebb már önmagában, mint egy kalando-

ré, hiszen ő az ország első nemesura volt, gazdasági és politikai szerepe az egész országra, adott esetben a korabeli világ hatalmi viszonyaira is hatással lehetett volna, és fogsága a rá váró kivégzéssel beszédes példa a XVII–XVIII. század fordulójának magyarországi erőviszonyaira. A tények ismeretében mindenképpen gazdag nyersanyag, jó elbeszélői materiának lehet minősíteni ezt a vészterhes, veszedelmes fordulatokban gazdag kalandot, mégsem aknáztá ki az emlékező az összes benne rejlő adottságokat. Casanova visszaemlékezése fogságára és megszabadulására, amelyet szintén erős vallásos meggyőződés hat át, szinte kötetnyi hosszúságú terjedelemben van előadva, és emlékiratából ezt a részt szokták a leggyakrabban külön kötetben közölni. Rákóczi tömör összefoglalója viszont inkább mintha vázlata lenne egy nagyobb egésznek, amelyben a mögöttes politikai és történelmi háttér kifejtése, a szereplők portréi és motívumai szürkék, élettelenek.

Íme néhány példa arra, mennyi érdekes információ maradt kibontatlanul ebben a narrációban, de érdemes lenne szisztematikusan végigfésülni így a szöveg szövetét. Már az előkészületeket is röviden futja át, de azért az előzmények között futólag megemlít egy olyan ballépést, amelyet utólag mélységesen elítél: *„Most jut eszembe, Uram, hogy szökésem előtt néhány nappal minő förtelmes dolgot cselekedtem. Nem gondoltam, hogy megsértelek, mégis vétkeztem, mert idegen isteneket kerestem. Velem együtt el volt fogva Szirmay István báró. Okos, nagyeszű férfi, de hite ingadozó. – Tudott szándékomról. – Apródom útján rábeszélte, hogy küldjem el neki valamely használt fehérműmet. Ő ismer egy aszszonyt, módot keres, hogy annak*

továbbítsa. Az asszony kapcsolatban áll az összeesküvők szellemeivel; segítségükkel a legsúlyosabb fogságból még akkor is kiszabadít, ha kezdett vállalkozásom nem sikerül. Eleinte kétségemben tétováztam, visszariadtam a gonosz szellemek műveitől és incselkedéseitől, de sürgetésére és ellenkező érveinek hatása alatt, beleegyeztem.” (Geréb, uo.).

Elég könnyű kifejtteni az elhallgatott tartalmat, hogy engedett a rábeszélésnek és babonához folyamodott a szökés sikere érdekében. Ugyanakkor még könnyebb megjelölni azokat a motívumokat, amelyeket érdekesen lehetett volna kibontani a bűnbánattól áthatott emlékek kapcsolatban. Először is, az idegen istenekhez folyamodás gondolata talán nem előzmény nélküli az ő életében, és ez megérdemelt volna néhány mondatot. Utána Szirmay báró portréja hiányzik némileg a képből, tekintve hogy a néhány szavas jellemzés ugyancsak szűkszavúnak mondható. Ezt követően az asszony bemutatása is vázlatos, pedig jó lenne tudni, hogy cigány asszony vagy másféle jósnő, esetleg médium ez a személy, aki azt meri állítani magáról, hogy az összeesküvők szellemeivel tud kommunikálni. Az is magyarázatra szorulna, hogy miért a Zrínyi-összeesküvés résztvevőitől kérne segítséget, akik maguk nem tudtak megmenekülni az elfogatástól és kivégzéstől. Rákóczi maga is tudatában van ennek az aszketikus elbeszélési módnak, és megerősíti, hogy ez a saját döntése: *„Nem fogom itt elbeszélni azon érdekes dolgokat, amelyek élvezetesebbé szokták az elbeszélést tenni, ámbár nem voltam eseményeknek szűkiben; mert nem a világ fiainak és az érdekességek hajhászóinak írok, hanem a te gondviselésed imádóinak (...).” (Domján ford. 112.).*

A hiányok, elhallgatások közül itt most még egyet emelnék ki, azt ti., hogy Lehmann kapitány későbbi tragikus sorsáról az emlékező még említést sem tesz. Már korábban is csak jelzi, hogy Gottfried Lehmann, aki az ő őrzésével volt megbízva a börtönben, nem pénzért, hanem meggyőződésből és rokonszenvből vállalta az életveszélyt, hogy segítsen neki. Annak viszont, hogy ő sikeresen megszabadult ugyan, de a kapitányt elfogták, megkínózták és felnégyelték, nem szentel egyetlen mondatot sem, ami egyfelől meglepő, másfelől fájdalmas hiányérzetet okoz.

Arra nézve, hogy a lakonikus történetmesélést a janzenizmus hatására alakította-e ki, többféle hipotézist is fel lehet állítani, ahogy ez meg is történt, de ez a hatás csak valószínűsíthető. Az viszont bizonyos, hogy a fegyelmezett, aszketikus stílusnak a kidolgozása és alkalmazása tudatos választás eredménye, amit nyíltan vállalt. Rákóczi nagy tehetségéről és irodalmi képességeiről ékesszólóan tanúskodnak a két fő mű olyan, sodró erejű szövegei, ahol szabadjára engedte író tollát. Akad ezek között olyan, amely az országnak és rendjeinek sorsát rajzolja meg nagyszabású tablóban (*Emlékiratok*), és olyan is, amelyik személyes drámájának egymást követő állomásait beszéli el (*Val-lomás*). Mégis igaz, hogy életműve egészére a vallásos ihletű, önkorlátozó stílus a jellemző, amely még két, irodalmi szempontból legjelentősebb szövegét is áthatja. Egy hozzáértő lélektani analízis tudná csak megvilágítani, hogy Rákóczi milyen okokból tartózkodott attól, hogy tragikus történetével „szórakoztassa” majdani olvasóit, hiszen ő nemes ügy szolgálatában tette, amit tett, nem akart sem Benvenuto Cellini, sem Casanova szerepében feltűnni. Döntések és

rejtett motívumok egész sora húzódik meg sajátos írói magatartása mögött, és ezeknek a titkoknak egy részét a szövegek mindmáig őrzik.

Válogatott bibliográfia. A kritikai kiadás, az *Archivum Rákócziánium*, series III *Scriptores / Írók* (röv. ARIII/1,3,4,5) sorozatában megjelent többnyelvű kötetekre nézve a főszövegeket kísérő egész apparátus, elsősorban a tanulmányok, fontos részei a tematikának. Ezekre a kötet számával hivatkozom, mert terjedelmes, többnyelvű kötetekről lévén szó, hosszadalmas minden címet egészében idézni. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a

Vallomás (Confessio peccatoris, azaz Egy bűnös vallomása) kritikai kiadása, amely a 2. kötet lett volna a sorban, készül ugyan, de mindmáig nem jelent meg. Mivel a latin cím fordítása egyes számban helyes, én ezt a formát használom a rövidítésben, bár a hagyományban (hibásan) a többes számú alak honosodott meg és maradt fenn hosszú ideig. (Az 1979-es Szépirodalmi-kiadás Szepes Erika fordításában szintén ezt a formát tartotta meg: *Vallomások. Emlékiratok.*) Erre a szövegre tehát, filológiaiilag megbízható, tudományos kiadás híján régebbi fordítások alapján hivatkozom, ezeket az idézetek forrásai között tüntettem fel.

- 1/ *Mémoires du prince François II Rákóczi sur la guerre de Hongrie / II. Rákóczi Ferenc Emlékiratai a magyarországi háborúról*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978. [röv. AR/III/1.], cím röv. *Emlékiratok*.
- 2/ *Archivum Rákócziánium*, series III, *Scriptores: Testament politique et moral du prince François II Rákóczi / II. Rákóczi Ferenc Politikai és erkölcsi végrendelete*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984.
[Réflexions sur les principes de la vie civile et de la politesse d'un chrétien / Gondolatok a keresztény ember polgári életének és udvariasságának alapelveiről; Tractatus de potestate = Traité de la puissance / Értekezés a hatalomról] [ARIII/3].
- 3/ *Archivum Rákócziánium*, series III, *Scriptores: tome IV, Aspirations – Aspirations du prince François II Rákóczi / II. Rákóczi Ferenc: Fohászok*, Budapest, Akadémiai Kiadó – Balassi Kiadó, 1994. [ARIII/4]
- 4/ *Archivum Rákócziánium*, series III, *Scriptores, tome V: Meditations principis Fr. II Rakoczi – Méditations du prince François II Rákóczi / II. Rákóczi Ferenc Meditációi*, Budapest, Balassi, 1997. [ARIII/5]

Saját cikkek (röv. KI)

- Rákóczi, écrivain bilingue*, in: Cahiers de l'Institut Hongrois, Paris, n° 1 [1985], 59–72.
- Rákóczi alkotói módszere (A diktálási hipotézis)*, in: ItK, 1985/6., 656–665.
- Az írói szándék értelmezése Rákóczi műveiben*, in: *Irodalom, történelem, folklór*, Debrecen, 1992, 25–31.